

# معنای شکل شهر

## آگاهی از اندیشه و عمل شهرسازان



شکل شهر منسجم

نوین تولایی

انتشارات امیرکبیر

### مقدمه

در یک بررسی کلی با مطالعه‌ی کتاب حاضر می‌توان شکل شهر منسجم را براساس انواع آن تشخیص و با بهره‌مندی از دیدگاه‌های تکمیلی ابعاد دیگری از آن را با تکیه بر ظرفیت انسجام‌پذیری شکل شهر در عالم واقع شکل داد. ترکیب رویکردهای مورد بررسی به ارائه‌ی این تعریف از انسجام منجر شده است.

گسترش کالبدی شهرهای مان به طور مستمر با ظهور واحدهایی با شکل‌هایی جدید همراه است. شهرسازی برای نظارت و جلوگیری از شدت گرفتن چندگانگی در شکل شهرها احتیاج به بالا بردن توانایی‌های نظری و مهارت‌های عملی برای انسجام این اجزای نوظهور در کل شهر دارد.

برای رسیدن به این منظور کتاب حاضر دو هدف اساسی را پیگیری می‌کند:

– شفاف کردن معنای شکل شهر منسجم

– آگاهی یافتن از اندیشه و عمل شهرسازان

این تحقیق از نوع تحقیقات بنیادی – کاربردی است که به به کارگیری روش فراتحلیل صورت گرفته و در آن با بررسی آثار نوشته شده ایجاد شکل‌های تازه‌ای از اندیشه‌ها با انسجام شکل‌های خاصی از اندیشه‌های گذشته امکان‌پذیر است. نویسنده در ابتدا موضوعات مربوط به قواعد عام شکل شهرهای ایران و جهان‌بینی وحدت‌گرا را تحلیل کرده و به آن اصل

همگرایی کل‌ها در مقیاس خرد و کلان اضافه شده است. بنابراین ویژگی ساختاری کل بزرگتری فرض شده است. بررسی سایر آثار شهرسازی در ارتباط با تغییرات در قواعد عام شکل شهرهای ایران انتخاب شده‌اند تا برای بازستانی انسجام شکل شهرهای مان مفید باشند.

در نتیجه رویکردهای کلی‌گرایی، سازمندگرایی، زیبایی‌گرایی، ساختارگرایی و زمینه‌گرایی مورد توجه قرار گرفته‌اند و واژه‌شناسی، فرضیه‌های فلسفی، روش‌شناسی، اصول و قواعد و فرایند طراحی و پیامدهای عملی هر کدام ارائه گردیده است.

### بررسی کتاب

کتابی که با عنوان «شکل شهر منسجم» به چاپ رسیده است، تلاش دارد مباحث نظری مرتبط با شکل شهر منسجم و حداقل مصادیق آن را در پنج فصل مطرح کند:

در فصل نخست، تعاریف مفاهیم عام و خاص پیش از ورود به مباحث اصلی شکل شهر منسجم برای درک بهتر خواننده مورد توجه نویسنده قرار گرفته است. در فصل دوم خواننده با وضعیت انسجام در شکل شهرهای ایران آشنا می‌شود. می‌توان گفت این فصل شامل اطلاعات پایه‌ای برای انتخاب و مطالعه‌ی رویکردهای نظری است.

خواننده در فصل سوم با رویکردهایی که به طور خاص بر شکل شهر منسجم تمرکز یافته‌اند، آشنا شده و مفاهیم، گزاره‌ها، قواعد و روش‌های



پیشنهادی آنها برای انسجام نقد و بررسی شده‌اند.

دو فصل پایانی کتاب نیز نتایج به دست آمده از بررسی و ترکیب آرا و اندیشه‌ها برای داشتن مبنای مفهومی و چارچوبی برای تحلیل‌های بصری شکل شهر منسجم جمع‌بندی شده و همچنین پیشنهادهایی برای شهرسازی انسجام‌بخش با عنوان‌های همگرایی معماری و شهرسازی، همگرایی گذشته و آینده و همگرایی معماری و شهرسازی جهانروا و محلی‌گرا ارائه شده‌اند. نویسنده در این مطالعه همان طور که خود می‌گوید از روش فراتحلیل یا تحلیل انسجام‌بخش بهره گرفته است. هدف بررسی اصول اساسی دانشی است که در یک موضوع خاص متمرکز شده تا بتواند پیش‌نیاز نظریه‌سازی قرار گیرد. در این روش که نوعی مرور متون می‌باشد به ترکیبی نظام یافته از اشکال و نتایج پژوهش‌های گوناگون در موضوعی خاص یا با هدف

در طراحی شهری مطالعه‌ی شکل کالبدی و فضایی شهر است که به شیء شهری موجودیت می‌دهد. به این معنی که شیء شهری تا اندازه‌ای به عنوان موضوع تحقیق استقلال دارد. به نظر وی تفحص نظری در برخی از شکل شهرهای موجود که شکل‌شناسی نامیده می‌شود به ما کمک می‌کند تا:

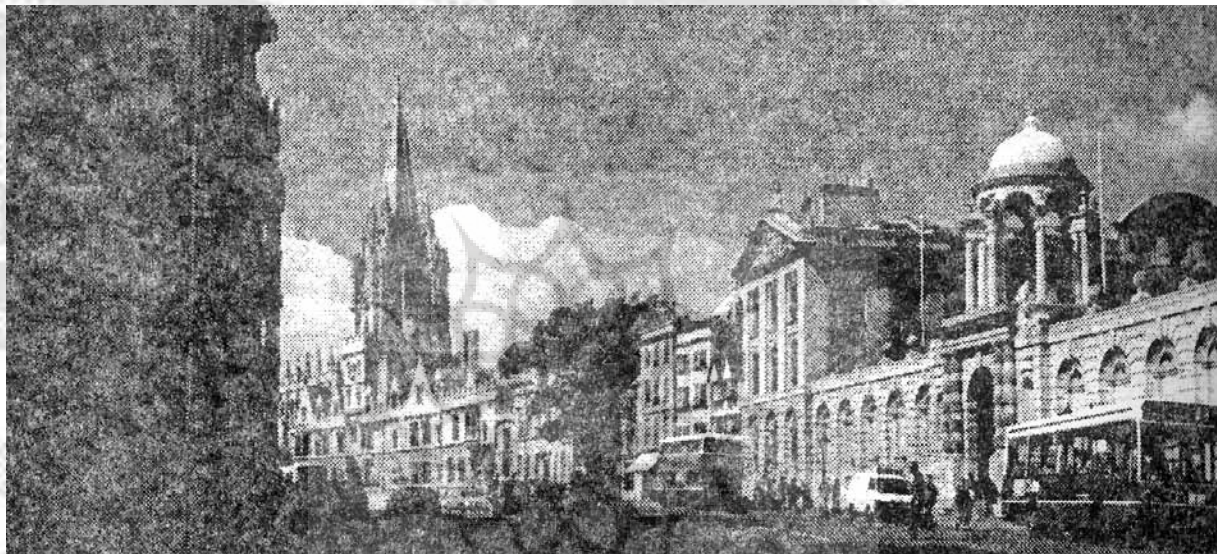
- میان معماری و شهرسازی پیوند ایجاد کرد؛

- منطق پایداری فنی و اجتماعی شکل شهرها را دریافت؛

- از نمونه‌های گذشته قواعدی استخراج یا نسخه‌برداری کرد. (ص ۱۷)

نویسنده سپس برای شناخت تأثیر شکل‌شناسی بر چگونگی نگرش محققان به شکل شهر، مفاهیم مختلف آن را بررسی می‌کند.

وی در بحث ساختار به این تعریف رسیده است که ساختار، مجموعه‌ای از عناصر وابسته به هم می‌باشد که در آن روابط متقابل یا مشارکت ضروری



خیابان اصلی در آکسفورد

پاسخگویی به پرسش‌های تحقیق می‌پردازد. در این راستا ابتدا مفاهیم و گزاره‌های عام که فارغ از زمان و مکان هستند و گزاره‌های خاص که به زمان و مکان مربوط‌اند در ارتباط با موضوع استخراج شده‌اند. آن‌گاه بر مبنای چگونگی و میزان همگنی آنها در جایی که یک گرایش فکری خاص به وجود آمده، طبقه‌بندی شده‌اند. همچنین در مواردی که آرای نویسندگانی که تأثیری ماندگار در دیدگاهی خاص داشته‌اند به طور جداگانه ارائه شده است. به گفته‌ی نویسنده در نهایت رویکردهای گوناگون با تکیه بر جنبه‌ی اشتراکی و تکمیلی آن‌ها به تناوب، ساختار یافته‌اند. همچنین در بخش عملی پژوهش برای تطبیق مفاهیم نظری با واقعیت‌های تجربی، نقشه‌ها و تصاویری از شهرهای ایران، بریتانیا، و آمریکا که اغلب توسط نویسندگان در سفر به این شهرها تهیه شده، در کنار مباحث نظری تحلیل و تفسیر شده‌اند.

**تعاریف:** به نظر می‌رسد نویسنده در بحث تعاریف مفاهیم که فصل نخست کتاب را شکل می‌دهد، این تعاریف را با تکیه بر مفاهیمی که در نظریه‌های شهرسازی مربوط به انسجام رواج دارد و نوعی وفاق مفهومی در مورد آنها حاصل شده است، بررسی می‌کند. به عبارتی با تعریف واژه‌ها، تلاش شده خواننده شناخت بهتری از آنها داشته باشد.

**شکل‌شناسی:** در این مبحث ابتدا این سؤال مطرح می‌شود که چرا شکل شهر مطالعه می‌شود. به باور مؤلف یکی از اهداف موضوعات نظری

و همزمان میان اجزا به طور انتزاعی و عینی و بسته به هدف در محدوده‌ای خاص، جریان دارد. در واقع ماهیت ساختار را مجموعه‌ی قواعد وابسته به هم تعیین می‌کند. با توجه به اینکه نظم و ساختار یکی نیست، برای آگاهی از مفهوم نظم و مفاهیم صوری مرتبط با آن که در تعیین ساختار و شکل اهمیت دارد، بحث نظم مطرح شده است.

در بحث انسجام از آنجایی که واژه‌ی اصلی این مطالعه است، ابتدا به تعریف واژه‌هایی پرداخته می‌شود که در سراسر متن از آنها استفاده شده است. به نظر نویسنده تعریف واژگانی چون هماهنگی، تناسب، تقارن، ریتم، مقیاس انسانی نشانگر آن است که مفاهیم ظاهراً مشخص آنها ابعاد مختلفی دارد و در نتیجه طیفی ارمغانی را شامل می‌شود. این امر بیانگر آن است که مفهوم انسجام چند وجهی است. و لزوم بررسی دیدگاه‌های گوناگون را متذکر می‌شود. اما قبل از بررسی دیدگاه‌ها، نویسنده وضعیت شکل شهرهای ایران و دگرگونی‌های آن‌ها را مورد توجه قرار داده است تا با تعیین مسائلی که از این تغییر شکل در شهرهای ما پدید آمده، ضرورت و علت انتخاب این دیدگاه‌ها را از میان دیگر دیدگاه‌ها برای حل مسائل روشن کند.

### وضعیت انسجام در شکل شهرهای ایران

با اینکه شهرهای ما در گذشته در درون از کثرت برخوردار بوده‌اند، با این حال شکلی منسجم داشته‌اند. نویسنده در این مورد به دو گرایش عمده





اشاره می‌کند.

– عده‌ای از پژوهشگران، این هماهنگی و وحدت را مبتنی بر جهان‌بینی وحدت‌گرایی ما و به واقع گرایش به پیوند با کلی بزرگ‌تر و اتصال به نظام آفرینش و آفریننده‌ی آن فرض کرده‌اند.

– عده‌ای نیز با استخراج اصولی عام به حجم کم قواعد حاکم بر سازماندهی کالبدی – فضایی اشاره می‌کنند. به نظر آن‌ها پیروی از این قواعد عامل اصلی ایجاد این وحدت بوده است. (ص ۳۳)

نویسنده با ذکر این دو گرایش ابتدا به وحدت‌گرایی در عرفان اسلامی – ایرانی پرداخته تا خواننده را با مفاهیم و انواع وحدت آشنا کند، سپس زمینه‌ی ورود به بحث وحدت در معماری و شهرسازی ایران را به طور خاص مورد بحث قرار دهد.

معماری و شهرسازی هنرهایی هستند که بیشترین ابزار و شیوه‌ها را برای رسیدن به وحدت در دست دارند. آنها در فرآیندهای طبیعت شرکت داشته و از این راه سهم خود را در هنر الهی ادا می‌کنند. سنت این شراکت را تداوم می‌دهد، چرا که الگوها و قواعد عملی ارائه می‌دهد و اعتبار معنوی شکل‌ها را تضمین می‌کند. (ص ۴۰)

با این دیدگاه تمامی آفرینش به صورت یک کل واحد ناشی از فیضان و تجلی حق است. و هر چیز در عالم ماده بازتابی از نظام متعالی‌تر است که باید قوانین آن را کشف کرد.

نویسنده با اشاره به بحث قواعد عام حاکم بر شکل شهرهای تاریخی در ایران و ارائه‌ی نظریات فلاسفه، پیرنیا، توسلی به دگرگونی‌ها در شکل شهرهای ایران پرداخته است. به نظر وی دگرگونی‌ها در شکل شهرهای ایران دیگر آهسته نیست. افزایش جمعیت و ناهماهنگی آنها همراه با دانش و فناوری‌های نوین در سطح بین‌الملل، سازماندهی فضایی شهرها را دچار دگرگونی کرده است. وقتی پاسخ به تغییرات، فرایندی آهسته و تدریجی باشد، توسعه‌ی جدید در زمینه‌ی تاریخی شهر جای می‌گیرد.

در اینجا شکل‌شناسی شهری در ایران با دو مسئله‌ی عمده مواجه است،

– تقابل ویژگی‌های شکل شهر سنتی با توسعه جدید

– فقدان روش یا رویکردی هماهنگ نسبت به انسجام شکل کالبدی شهرهای کنونی.

– ساختار فضایی، رابطه‌ی فضای داخلی و بیرونی، رابطه‌ی توده و فضا، همگرایی با عوامل طبیعی، همگرایی یا هنجارهای اجتماعی – فرهنگی، همگرایی از طریق مرکزیت، همگرایی کل‌ها در مقیاس خرد و کلان، دیگر مباحث این فصل را شکل داده‌اند.

### رویکردهای نظری

با توجه به اینکه انسجام، به هم پیوستن واحدهای منفک در فضا است، رویکردهایی که فقط ویژگی اجزا را بدون توجه به کل بررسی می‌کنند، مفید نیست. بنابراین لازم است برخی از رویکردهای نظری که در تکوین و تکمیل اندیشه‌ی انسجام در شهرسازی مؤثر بوده‌اند، بررسی شود. ابتدا رویکردهای عمده کل‌گرایی و سازمان‌گرایی مطرح می‌شوند که با یکدیگر قرابت زیادی دارند. این دو رویکرد به طور عام بر لزوم انسجام در اندیشه و حیات بشری تأکید کرده‌اند و بر سایر رویکردها تأثیر بسزایی دارند.

به نظر دیوید بوهم در دیدگاه کل‌گرایی، نظریه‌ی جهان هستی به عنوان یک کل تمام دیدگاه‌ها را دربر می‌گیرد. در اینجا نظریه، علم خاص و تعریف شده درباره‌ی واقعیت نیست بلکه دیدگاه یا شکلی از بصیرت است. از آنجا که هر دیدگاه فقط بخشی از واقعیت را تبیین می‌کند، باید دیدگاه‌های جدید و متفاوتی را مطرح کرد که با دانش و تجربه‌ی در حال تغییر انسان همراه باشند. مهم این است که علاوه بر محتوا عملکرد مناسب آن نیز به سازماندهی دانش و تجربه‌ی متغیر انسان به نحوی منسجم کمک کند. کل‌گرایی می‌خواهد با یک نظم جدید آغاز کند؛ از جهاتی که کلیتی ناگسست قلمداد شود و آن را نظم نهفته یا پنهان می‌نامد. (ص ۵۸)

کل‌گرایی تمام هستی را حرکتی سیال و یکپارچه و بدون حد و مرز می‌انگارد. نظم نهفته برای درک این کلیت به این دلیل مناسب شناخته شده که در آن تمام هستی، در هر جزء از فضا و زمان جاری است.

رویکرد سازمان‌گرایی، سازمان‌گرایی مذهبی در معماری، سازمان‌گرایی علمی – عملکردی در معماری، سازمان‌گرایی در شهرسازی از دیگر موضوعات مورد بررسی است. نکته‌ی مهم در سازمان‌گرایی این است که میان انسان، نظام آفرینش، معماری و شهرسازی رابطه ایجاد کرده و باعث می‌شود که خود و محیط ساخته شده را بخشی پیوسته از یک کل بزرگ‌تر ببیند. شاید همین دیدگاه کل‌گرایانه باشد که بیشترین نقش را در نظریه‌ی سازمان‌دیده است، یعنی عادت به نگرستن به شهر به عنوان یک کل که اجزای آن علاوه بر داشتن همبازی میان شکل‌ها و عملکردهای بسیار، با نظام آفرینش و طبیعت نیز در تبادل دائم هستند.

### رویکرد زیبایی‌شناسی، ساختارگرایی، زمینه‌گرایی و...

این که زیبایی چگونه تعریف می‌شود، در روش‌های رسیدن به آن برای ایجاد وحدت در شهر اهمیت زیادی دارد. تفاوت این تعاریف در شکل‌گیری رویکردهای زیبایی‌شناسی مؤثر بوده است. نویسنده ابتدا از جنبش نقاشی گونه آغاز کرده که شالوده‌ی فکری شهرسازی هنری است و سپس به سیمای شهر می‌پردازد که مکمل دیدگاه نقاشی گونه است.

نقاشی گونه نوعی سازمندی طراحی شده است. نقاشی گونه یعنی شیوهی طراحی و نگاه کردن به شهر به نحوی که برای نقاشی مناسب باشد. در واقع همان گونه که در یک تابلوی نقاشی عناصر گوناگون، به نحوی هماهنگ در کنار یکدیگر می‌نشینند، شهر نیز باید به این نحو آرایش باشد. نویسنده به آرا کامیلو زیتنه، نامی‌ترین چهره‌ای که در متون شهرسازی آرا و اندیشه‌های نقاشی‌گونه را تدوین کرده اشاره می‌کند. در واقع سعی شده تا به صورتی نظام یافته نکات برجسته‌ی اندیشه‌ی وی به عنوان بخشی از رویکرد زیبایی‌شناسی که در شکل شهر ارائه شود، با این هدف که با طرح آرا وی به مرحله‌ای از سیر تکوینی متون شهرسازی نظر انداخته شود. در رویکرد ساختارگرایی آرا ادموند بیکن، کوین لینچ، کریستوفر الکساندرو بیکن و مورد توجه قرار گرفته است.

یکی دیگر از دیدگاه‌های کل‌گرا در شهرسازی رویکرد زمینه‌گرایی است که به زمینه به عنوان رویدادی تاریخی نگاه می‌کند. زمینه‌گرایی ابتدا به ابعاد صرفاً کالبدی توجه داشت، اما در سیر تکاملی خود زمینه‌ی انسان‌گرایانه را نیز دربر گرفت و حوزه‌ی مطالعات خود را به وجوه اجتماعی - فرهنگی گسترش داد. نویسنده وجه کالبدی این رویکرد را مورد توجه قرار می‌دهد. سپس زمینه‌ی انسان‌گرایانه و آرا راجر ترانسیک بررسی می‌شود که طبق این آرا با پیشنهاد رویکرد منسجم، گذر از ملاحظات شکلی به این عرصه‌ها میسر شده است. زمینه‌ی تاریخی و زمینه‌ی اجتماعی - فرهنگی در ادامه‌ی فصل مورد توجه نویسنده قرار گرفته است. فصل پایانی نیز پیشنهادهایی برای شهرسازی انسجام‌بخش است.

بنای سیگرام و میدانچه آن در نیویورک



## نتیجه و نگاه کلی

شناخت فرایندهای انسجام واحدهای جدید در شکل شهر، رفع رودررویی ویژگی‌های شکل شهر سنتی با توسعه جدید و تبدیل شکل شهر چندگانه به شکل شهر منسجم، نیازمند آگاهی یافتن از رویکردهای هماهنگ نسبت به انسجام شکل کالبدی شهرها است. در تدوین کتاب دو هدف اصلی مد نظر بوده است.

- شفاف کردن مفهوم شکل شهر منسجم
- آگاهی از آرا و تجربیات شهرسازان برای انسجام شکل شهرها با تأکید بر تدوین فضا یا نظری و وجوه کیفی انسجام در متون شهرسازی
- هم‌چنین مطالعه‌ی آرا و آثار اندیشمندان در کتاب حاضر به هدف:
- مطالعه‌ی یک موضوع معین از دیدگاه‌های مختلف
- امکان ایجاد مجادله‌ی علمی برای تصحیح و تقویت بنیان‌های نظری
- آگاهی از مفروضات فلسفی این دیدگاه برای بالا بردن توان فکری
- تهیه چارچوب نظری منسجم و مستدل برای وارد شدن به میدان عمل بوده است.

از طرفی مطالعه‌ی وضعیت انسجام در شکل شهرهای ایران مبنایی برای انتخاب رویکردهایی شد که در متون شهرسازی به بازستانی انسجام در شکل شهر پرداخته‌اند. کتاب گزیده‌ای از یافته‌های هر رویکرد در مورد مفهوم انسجام در شکل شهر و وجوه گوناگون آن، به علاوه اصول و قواعد انسجام در دیدگاه‌های گوناگون، فرایند طراحی و پیامد شیوه‌های متمایز انسجام اجزای شکل شهر را بیان کرده است.

**انسجام کل‌گرا:** به نظر کل‌گرایان شیوه تفکر انسان درباره‌ی کلیت، یعنی جهان‌بینی او، برای نظم کلی ذهن او اساسی است. اگر او کلیت را متشکل از پاره‌های مستقل بداند، ذهن او نیز همان‌گونه عمل می‌کند، ولی اگر او هر چیز را در یک کل فراگیر، جدایی‌ناپذیر، پیوسته و بدون حد فاصل به طور منسجم و هماهنگ فرض کند، پس ذهن او در همین راستا حرکت می‌کند و عملی منسجم نیز از آن جاری می‌شود.

**انسجام سازمندگرا:** این انسجام بین فلسفه هنر و زیبایی‌شناسی از یک طرف و قواعد عملکردی از طرف دیگر قرار دارد. از این رو، انسجام سازمندگرا طیفی از نظریه مذهبی، فلسفی وحدت هدفمند تا نظریه‌ی غیر دینی و علمی - عملکردی را فرا می‌گیرد.

در انسجام سازمندگرا، شهر بخشی از نظم وسیع‌تر نظام آفرینش یا طبیعت قلمداد می‌شود که همانند آن واجد خصوصیات رشد اجزا، اما با حفظ وحدت کل است.

**انسجام زیبایی‌گرا:** این انسجام فقط با ویژگی ظاهری شکل شهر سروکار دارد. شهرسازی که جنبش نقاشی‌گونه را بنا کردند، انسجام زیبایی‌شناختی شهرهای گذشته را ملاک کمال شهرها قرار دادند و شهرهایی را ارزشمند دانسته‌اند که شکلی هماهنگ و متوازن دارند.

**انسجام ساختارگرا:** در این رویکرد شهرسازی باید به شبکه‌ی فضایی به عنوان عنصر اتصال دهنده‌ی کالبد شهر اهمیت دهد و از تأکید بر توده‌ی ساختمانی و نمای بناهای اجتناب ورزد.

**انسجام زمینه‌گرا:** در اینجا سازگاری با زمینه‌ی کالبدی، تاریخی و اجتماعی - فرهنگی عامل انسجام در شهر است. در این دیدگاه ایده‌ها و شکل‌های گذشته در شکل دادن به کالبد شهرهای معاصر حضور دارد.